

J. VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld. De aardrijkskundige beweging en de ontwikkeling van de koloniale doctrine van Leopold II*<sup>1</sup>, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2008, promotor: Prof. dr. L. François

---

## 1. THEMA EN ONDERZOEKSVRAGEN

*Koningen van de wereld* omvat twee componenten, zoals de dubbele ondertitel duidelijk expliciteert. Het eerste deel is een onderzoek over de geschiedenis van de aardrijkskunde in België in de tweede helft van de 19<sup>de</sup> eeuw. Centraal staat de wisselwerking tussen de geografische wetenschap en het complexe geheel van expansionistische en koloniale opvattingen in België. In een tweede luik worden de relaties bestudeerd tussen de "geografische beweging" en de wereld van Leopold II toen hij zelf de bestanddelen van zijn koloniale doctrine heeft bijeengebracht. Het is immers mijn stelling dat er verbanden en interacties bestaan tussen de geografische praktijk in de tweede helft van de 19<sup>de</sup> eeuw, de opvattingen over economische expansie en kolonisatie in dezelfde periode en de persoonlijke ideeënvorming van Leopold II in het tijdvak dat voorafgaat aan de oprichting van de Onafhankelijke Congostaat in 1885.

Dit proefschrift vindt zijn oorsprong in mijn belangstelling voor de westerse exploratie van Midden-Afrika. In het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika* te Tervuren geraakte ik gefascineerd door een wandkaart van Belgisch-Congo die de exploratiemissies in de 19<sup>de</sup> en het begin van de 20<sup>ste</sup> eeuw weergeeft (zaal 18). De reflectie over deze nauwelijks bestudeerde kaart was relevant voor de conceptualisering van het onderzoek. De kaart is overduidelijk een uiting van een "triumferende beschaving". De "geograaf-ontdekkingsreiziger" heeft mee een claim gelegd op het territorium dat hij heeft doorkruist. De territoriale claims zijn uiteindelijk verenigd in de Onafhankelijke Congostaat van Leopold II en door cartografen weergegeven

---

<sup>1</sup> Uitgegeven in boekvorm: J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld. Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Leuven/Den Haag, Acco, 2009, 503 p., ISBN 978-90-334-7547-4.

op de muren van het museum. Tegelijk is de kaart een kennismaking met het complexe proces van kennisvergaring. De praktijk van de inbezitneming van het land komt in beeld. Ik vond het bijgevolg relevant om een studie te maken over de rol die de wetenschap, en in het bijzonder de geografie, daarbij heeft gespeeld. Daarbij nam ik me voor verder te gaan dan de klassieke internalistische benadering die de evolutie van het geografische denken zelf beklemtoont. Even belangrijk is de sociale en culturele context van de geografische praktijk die elementen omvat zoals financiering, organisatie, netwerkvorming en communicatie. Aldus kwam ik ertoe het belang van de "geografische beweging" te benadrukken. Die beweging is het geheel van mensen, publicaties en projecten die in verband kunnen worden gebracht met de aardrijkskundige genootschappen die wereldwijd tot bloei kwamen in de 19<sup>de</sup> eeuw. Ze hadden zowel een wetenschappelijke als een sociale functie. De leden verruimden hun blik naar de wijde wereld. Het accent voor het onderzoek verschoof van de geografische exploratie in Afrika naar de "geografische beweging" in Europa en België, en naar de verbanden met de wereld van Leopold II.

*Koningen van de wereld* is dus een studie over mensen die begeesterd zijn geraakt door een expansionistische kijk op de wereld buiten België, over de structuren en netwerken die hen met elkaar hebben verbonden of die hen naar elkaar toe hebben gedreven en waarbinnen ze hun gedachten de vrije loop hebben gelaten, over de waaier van projecten die uit hun reflecties zijn ontsproten en over de geleidelijke constructie van de koloniale opvattingen in de geest van koning Leopold II voorafgaand aan de concrete realisatie van zijn rijk in Afrika. Het gekozen onderzoeksterrein is om meerdere redenen belangrijk. Het biedt ruimte om de wetenschapsgeschiedenis te verbinden aan de politieke, economische, sociale en culturele geschiedenis van België. Bovendien biedt het de kans om onze kijk op de vroege geschiedenis van de aardrijkskunde als wetenschap volledig bij te stellen, want de historische benaderingen vanuit de aardrijkskunde zelf hebben vooral oog voor de "moderne geografie", *i.e.* geografie uit de periode die volgt op de institutionele verankering aan universiteiten, met andere woorden na de Eerste Wereldoorlog. De meeste historici die zich tot op heden aan het onderwerp hebben gewaagd, beschouwen de 19<sup>de</sup>-eeuwse geografie als een onvolgroeide descriptieve praktijk. Het thema is ook van belang omdat een nieuwe aanpak van het koloniale verleden van België mogelijk wordt. Zwaarbeladen trauma's hebben een volwassen confrontatie met het verleden in de weg gestaan. Een contextuele aanpak vanuit de wetenschapsgeschiedenis is verrijkend. Tot slot biedt dit thema een hefboom om de impasse te doorbreken in de historiografie over Leopold II.

Dit onderzoek bouwt vooral voort op buitenlandse studies. Over de aardrijkskundebeoefening in de 19<sup>de</sup> eeuw is voor wat België betreft redelijk weinig onderzoek gepubliceerd. De klemtoon ligt overwegend op de cartografie. De aardrijkskundige genootschappen zijn tot op heden met onverschilligheid benaderd. Een uitzondering vormt het werk van R. Baetens en H. Nicolai. Internationaal is meer activiteit vast te stellen. De relatie tot het imperialisme treedt op de voorgrond in het werk van o.a. D. Livingstone, A. Godlewska, G. Sandner, M. Rössler en L. Lambi. Inspiratie bieden de originele studies van F. Driver, vooral zijn boek *Geography Militant* uit 2001 waarin het begrip "exploratiecultuur" wordt uitgewerkt. De literatuur over Leopold II van de voorbije 100 jaar werpt erg aan elkaar tegengestelde beelden op. Nu eens is hij een filantroop, dan weer een soort onbegrepen visionair, tot slot de absolute incarnatie van het Kwaad in de interpretatie van Hochschild. Men mag gerust spreken van een "instrumentalisering" van de vorst in functie van de politieke of ideologische opvattingen van allerlei groepen in de samenleving. De tentoonstelling *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd*, in 2005 georganiseerd te Tervuren, is baanbrekend geweest omdat voor het eerst de koloniale periode in een breed en transparant contextueel verhaal werd gegoten waarbij de bevolking van Congo werd gehoord. Leopold II verdween echter naar de marge. Voor mij was dat een uitnodiging voor een nieuwe kijk op zijn rol in het koloniale verhaal.

Men kan voor wat de Belgische situatie in de 19<sup>de</sup> eeuw betreft een waaier van vragen bedenken in het overgangsgebied tussen imperialistische aardrijkskunde en effectieve overzeese machtsontplooiing. Enkele voorbeelden. Hoe verhielden de ideeën van Leopold II zich tot die van andere aanhangers van het expansionisme van zijn tijd? Wat was Leopolds verstandhouding met actieve figuren in de "geografische beweging"? Hoe was de vrijhandelsgedachte in overeenstemming te brengen met kolonisatie? Waarom waren wetenschappen zoals de aardrijkskunde voorbestemd tot het voeden van een imperialistische dynamiek en hoe stond Leopold II in deze opstelling? Hoe kon het netwerk ontstaan dat Leopold II nodig had om zijn ideeën uit te voeren? Welke intellectuele constructies ontleenden ze aan de geografische beweging? Heeft Leopold in zijn opvoeding al een gerichtheid op expansionisme ontwikkeld? Hoe passen Leopolds redevoeringen in de Senaat in de tijdsgeest? Waren de financiële ondernemingen van de prins en zijn reizen met elkaar verweven? Kan men Leopolds expansieplannen – van Sarawak en de Nieuwe Hebriden tot de Filippijnen, China, Japan en Argentinië – op een logische manier met elkaar verbinden? Hoe documenteerde Leopold II zich? Las hij veel, zo ja, wat dan? Hoe integreerde hij die informatie in zijn wereldbeeld?

## 2. BRONNEN, METHODIEK EN OPBOUW

De gepubliceerde bronnen die voor deze studie werden geraadpleegd zijn zeer uiteenlopend. De bibliografie toont een overzicht van monografieën, huldeboeken, naslagwerken, tijdschriften, dagbladen, officiële rapporten en brochures uit de 19<sup>de</sup> eeuw.

Voor de geschiedenis van de geografische beweging raadpleegde ik een aantal archieven die nooit eerder in dit verband werden onderzocht. Het Fonds Modern Archief van het *Stadsarchief* van Antwerpen (sinds kort ook *FelixArchief* genoemd) bezit quasi alle papieren van het eerste internationaal aardrijkskundig congres. Ze werden integraal geanalyseerd. De ontwikkelingen in de vroege aardrijkskundige beweging komen eveneens in beeld dankzij een uitvoerige consultatie van de briefwisseling van Pierre Génard die in het *Stadsarchief* wordt bewaard. Vooral de correspondentie met Charles Ruelens is zeer verhelderend. Het *Archief van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* leverde het archief van Jan-Hubert Van Raemdonck. Over het tweede internationaal congres is veel te vinden in Parijs waar in de *Bibliothèque Nationale* de archieven van de *Société de Géographie de Paris* worden bewaard. Deze uitzonderlijk rijke collectie verbreedt de visie op de 19<sup>de</sup>-eeuwse geografische beweging in meer algemene zin. Over het expansionisme van Charles Saintelette en de activiteiten van diens *Société belge de Géographie* komt men meer te weten dankzij een unieke verzameling brieven in de bibliotheek van het *Musée royal de Mariemont*. Een belangrijke bron voor het expansionisme van Charles-François d'Hane-Steenhuysse is dan weer te vinden in het *Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken* te Brussel, afdeling Diplomatiek Archief. Voor de *Société de Géographie d'Anvers* zijn er de belangrijke fondsen van de *Universiteit Antwerpen – Bibliotheek Stadscampus*, waar een deel van het archief van het genootschap is gedeponereerd.

Het is een mythe dat over koning Leopold II bijna geen archiefmateriaal te vinden zou zijn. Immers, heel wat brieven van de vorst zijn uitgegeven in verschillende publicaties. Ze werden herlezen en opnieuw geïnterpreteerd vanuit de specifieke invalshoek van dit onderzoek. Bovendien zijn overal in het land en ook erbuiten in archieven sporen te vinden van Leopolds handelen en denken. Het Fonds Goffinet, bewaard in het *Archief van het Koninklijk Paleis* te Brussel, was een goudmijn voor dit onderzoek. De correspondentie tussen Leopold en zijn medewerker Adrien Goffinet werd integraal

geanalyseerd. In het persoonlijke archief van de hertog van Brabant kreeg ik inzage in de talloze handgeschreven reisaantekeningen van de prins. Het *Algemeen Rijksarchief* te Brussel leverde heel wat aanvullend materiaal over het koloniaal documentatienetwerk en de doctrine van Leopold, onder meer de Papieren Lejeune, de Papieren Banning, de Papieren de Borchgrave. De *Centrale Bibliotheek* van de *Universiteit Gent* tot slot gaf inzage in een aantal belangrijke papieren van de academicus Emile de Laveleye.

De grote lijnen van mijn benadering zijn de volgende. Voor het verhaal van de geografie keek ik zowel naar de organisatie van de wetenschap, als naar de evolutie van het inhoudelijke discours. Een grondige tekstanalyse van correspondentie tussen de voornaamste protagonisten van de "geografische beweging" werd aangevuld met onderzoek op administratieve dossiers. Deze "alomvattende aanpak" was niet geschikt voor alle onderdelen van de thesis. Soms was een afgemeten *casestudy* nuttiger (vb. C.-F. d'Hane-Steenhuysse). Via extrapolatie kon ik de meer algemene wezenskenmerken van het expansionisme duidelijker in beeld brengen. Soms zijn er thematische beperkingen ingebouwd, bijvoorbeeld de genootschappen van Antwerpen en Brussel werden uitsluitend bestudeerd "in hun relatie tot Afrika" tussen 1876 en 1885. In het deel over Leopold II vond ik een integrale herlezing van de briefwisseling noodzakelijk. Een aantal zaken maakten dit werk bijzonder lastig en tijdrovend: het enorme volume (duizenden brieven), de talrijke correspondenten, het moeilijk leesbare handschrift van Leopold II, en de disparate gegevens in de correspondentie met Goffinet, beperkt tot losse zinnen in een briefwisseling die gespreid is over meer dan 30 jaar.

Formeel zijn de termini waartussen het geografische verhaal zich afspeelt 1869 en 1885. In 1869 startte de voorbereiding van het congres van Antwerpen en stichtte C. Saintelette een eigen geografisch genootschap. Voor het beginpunt evolueerde ik echter van 1869 naar ca. 1850. Tal van ontwikkelingen op het economische en expansionistische terrein zijn immers rond 1850 begonnen. Het is trouwens ook rond dat moment dat Leopold II meerderjarig werd en voor het eerst in aanraking kwam met expansie. In 1885 werd de Onafhankelijke Congostaat opgericht met Leopold II als soeverein. Vanaf dan ontwikkelde de geografische beweging nieuwe schakels die meer op de praktijk waren gericht (*Institut national de Géographie* en *Le Mouvement géographique*). Beide delen zijn chronologisch opgebouwd tussen de genoemde termini.

Deze studie bestaat dus uit twee delen. Deel I staat volledig in het teken van de Belgische aardrijkskundige beweging en haar houding ten aanzien van expansionisme en kolonisatie.

Hoofdstuk I handelt over de organisatorische aspecten van het eerste internationaal aardrijkskundig congres van Antwerpen. Het is een kennismaking met de protagonisten Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck en Pierre Génard. Er wordt geschetst hoe de totstandkoming van het project mee werd gestuurd vanuit de *Société de Géographie de Paris* en de Franse geografie. Duiding wordt gegeven bij de wijze waarop het congres is verbonden met initiatieven op lokaal en nationaal vlak, zoals de oprichting van standbeelden ter ere van de 16<sup>de</sup>-eeuwse cartografen Mercator en Ortelius. Zowel invloeden vanuit de plaatselijke politiek – de "Antwerpse kwestie" – als de wereldpolitiek – de Frans-Duitse oorlog – worden uitgewerkt. Ook de deelnemers en de filosofische grondslagen van de bijeenkomst krijgen aandacht. Aldus komen de eerste kiemen van een Belgische aardrijkskundige beweging in beeld.

Hoofdstuk II bevat een gedetailleerde analyse van het congresprogramma. Dat biedt een panoramisch uitzicht op de geografische kwesties die het derde kwart van de 19<sup>de</sup> eeuw hebben beroerd. Er wordt stilgestaan bij expansionistische en koloniale projecten maar evengoed komen andere thema's aan bod die toen volop in de actualiteit stonden. Alleen tegen een brede achtergrond kan het belang van het onderzoeksthema objectief worden ingeschat. Tot slot wordt bekeken hoe de verschillende onderwerpen concreet zijn behandeld tijdens de debatten die in Antwerpen zijn gevoerd.

Hoofdstuk III handelt over de nasleep van het internationaal congres, meer bepaald de activiteiten van de Antwerpse groep in de periode 1871-1875. De Antwerpse groep laat zien hoe zij heeft gezorgd voor de continuering van haar congresinitiatief en voor de verdere uitbouw van een geografische beweging in België.

Hoofdstuk IV focust op de bijzondere persoonlijkheid van Charles Saintelette en bespreekt zijn uitgesproken expansionistische opvattingen, die worden bestudeerd binnen het kader van zijn economische en politieke activiteiten. Vanzelfsprekend gaat heel wat aandacht naar de creatie van zijn *Société belge de Géographie* die weliswaar een kort leven was beschoren maar toch illustratief is geweest voor een specifieke opvatting van de wereld.

De thema's van het Belgische expansionisme worden verder verkend in hoofdstuk V met een casestudy over een toonaangevende figuur in de vroege aardrijkskundige beweging in België: Charles-François d'Hane-Steenhuysse. Het beeld verbreedt tot de regio's waar de Belgische aanhangers van het expansionisme kansen hebben gezien. Er volgt een kennismaking met de verschillende activiteiten die ze daar tot ontplooiing wilden brengen doorheen de spiegel die d'Hane-Steenhuysse aanreikt.

Met hoofdstuk VI verplaatst de actie zich naar Parijs *anno* 1875 voor het tweede internationaal aardrijkskundig congres. Deze studie stelt vast hoe de expansionistische en koloniale thema's intussen verder zijn geëvolueerd. Ze staat ook stil bij de samenstelling van de Belgische delegatie en bij de impact die het congres op het denken van enkele Belgische deelnemers heeft gehad.

Hoofdstuk VII geeft omstandig toelichting bij de eerste werkjaren van de in 1876 gestichte *Société de Géographie d'Anvers*. Vooral de verstandhouding met Afrika wordt uitgelicht waarbij de klemtoon wordt gelegd op de periode 1876-1885. Het hoofdstuk bevat een analyse van de eerste toespraken en verhandelingen en brengt in beeld hoe aandacht voor Afrika werd gecreëerd. De relatie tot Leopold II en zijn omgeving wordt onder de loep genomen, net zoals de vulgarisering van het werk van Stanley. Er wordt een poging ondernomen om de betekenis van het genootschap bij de creatie van "koloniale helden" in te schatten. Tot slot volgt een onderzoek ten gronde over de houding van het genootschap ten aanzien van de *Association internationale africaine* van Leopold II alsook over de impact van het Congres van Berlijn in 1885 op de werkzaamheden van de *Société de Géographie d'Anvers*.

Het korte hoofdstuk VIII trekt enkele parallellen met de eveneens in 1876 opgerichte *Société belge de Géographie* die haar zetel in Brussel had.

Hoofdstuk IX bestudeert meer algemeen de wisselwerking tussen wetenschap en exploratie in Congo, vertrekkend vanuit de geografie. Er wordt stilgestaan bij aspecten van een Belgische exploratiecultuur, met klemtonen op de opleidingen voor de wetenschappelijke verkenning van Midden-Afrika sinds 1876. Het is tegelijk een kennismaking met nog andere kaders dan de genootschappen die vanuit België een speciale band hadden met het wetenschappelijk werk dat verbonden was aan de overzeese ondernemingen van Leopold II.

Deel II is volledig gewijd aan Leopold II, de geografie van zijn tijd en de ontwikkeling van zijn koloniale doctrine in aanloop naar de creatie van de Onafhankelijke Congostaat. Het sluit dus af omstreeks het jaar 1885.

Hoofdstuk X staat stil bij de intellectuele vorming van de jonge prins Leopold. Cruciale aspecten van de opvoeding in zijn kindertijd vormen het startpunt, maar ook de politieke leerschool van de tiener en de jonge meerderjarige komt in beeld. Ze kaderde volledig in de voorbereiding op het hoogste ambt, onder andere via het senatorschap van rechtswege. De expansionistische inhoud van de toespraken van de prins worden dan ook integraal geanalyseerd en binnen een breder kader gebracht, waar plaats is voor weinig gekende projecten waarbij de prins is betrokken geweest en

netwerken waarin hij een rol heeft gespeeld. Ook de invloed van Leopold I en diens koloniale opvattingen komt aan bod. Het geheel plaatst zich tegen een brede internationale achtergrond.

Hoofdstuk XI analyseert ten gronde de betekenis van de studiereizen op het expansionistische denken van de hertog van Brabant: de eerste kennismaking met Egypte en het Nabije Oosten in 1854-1855, het bezoek aan Constantinopel en de Balkan in 1860, de innerlijke reis tijdens het kuurverblijf in Wildbad Gastein in 1861, het bezoek aan de archieven van de Spaanse kolonies in Sevilla in 1862 en aan de wereldtentoonstelling van Londen later dat jaar, de reis naar de Maghreb en het tweede bezoek aan Egypte in 1862-1863, en tot slot de tocht doorheen het Verre Oosten in 1864-1865. Doorslaggevende internationale politieke ontwikkelingen, cruciale ontmoetingen met figuren die de prinselijke verbeelding en actiebereidheid hebben geprikkeld, essentiële ervaringen, ze passeren allemaal de revue.

Hoofdstuk XII gaat dieper in op het koloniaal documentatienetwerk of "arsenaal" dat Leopold voor zichzelf heeft geconstrueerd en op de evolutie van zijn koloniale doctrine: de rol van Adrien Goffinet als "arsenaalmeester", de organische ontwikkeling van Leopolds documentatienetwerk, de betekenis van Alexis Brialmont, de verschillende schema's van de koloniale doctrine, de beïnvloeding vanuit de literatuur, de rol van Ernest Van Bruyssel, Jules Lejeune, Charles Saintelette, Emile de Borchgrave en vele anderen, de reacties op de stellingen van de School van Manchester en de vertakkingen naar geografische organisaties, de betekenis van Auguste Lambermont en Emile Banning op documentair vlak, en tot slot, de samenstelling van de koloniale bibliotheek van Leopold II.

In hoofdstuk XIII komt de voorbereiding van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie uitgebreid aan bod, met bijzondere aandacht voor de relaties die Leopold II heeft onderhouden met aardrijkskundige genootschappen over de hele wereld en voor zijn contacten met exploratier reizigers. Ook worden specifieke aspecten van de vroege werkzaamheden van de *Association internationale africaine*, het *Comité d'Études du Haut-Congo* en de *Association internationale du Congo* belicht.



### 3. RESULTATEN

In dit punt zal ik op een gecondenseerde wijze stilstaan bij het nieuwe dat de studie heeft opgeleverd.

De kenteringen in de 19<sup>de</sup>-eeuwse geografie zijn duidelijk naar voor getreden. De vroeg-19<sup>de</sup>-eeuwse geografie werd nog beheerst door de humboldtiaanse wetenschap. Tegelijk bleven ook de historische geografie en de ontwikkeling van de cartografie bepalend. In de tweede helft van de 19<sup>de</sup> eeuw verschoof de aandacht naar de economische geografie. De kenmerken daarvan zijn een nadrukkelijk materialisme en een volutaristische kijk op de mogelijkheden van de mens om de wereld zelf vorm te geven en de planetaire rijkdommen om te zetten tot elementen van vooruitgang. De nieuwe geografische beweging werd voortaan beheerst door een kapitalistische elite.

België onderging de invloed van deze kentering vanaf de jaren 1860. Een aantal expansionistische elementen kruidden het discours van de Belgische economische geografie. Er was het streven naar economische onafhankelijkheid t.a.v. de buurlanden, vooral Frankrijk. De expansionistische geografen wilden afzetmarkten creëren voor de overproductie van de Belgische nijverheden en rechtstreekse handelsbetrekkingen aanknopen met nieuwe partners, ijveren voor een volwaardige Belgische handelsvloot en een nieuwe zee-macht, het aantal consulaten vermeerderen, participeren in grote infrastructuurwerken, investeren in stoombootlijnen en spoorwegmaatschappijen, het geografieonderwijs bevorderen, emigratie naar overzeese gebieden aanmoedigen. Kolonisatie kon de geesten van de massa niet boeien, maar binnen de beweging zijn verschuivingen in het denken waarneembaar vanaf ca. 1875. De klemtoon ligt dan nog steeds op het private initiatief. De Belgische aardrijkskundige beweging paste in een Europees netwerk met zwaartepunten in Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië. Men kan aantonen hoezeer vooral de Parijse *Société de Géographie* op organisatorisch vlak bepalend is geweest, terwijl de Duitse geografie een inhoudelijk model bood.

De jonge Leopold zelf, zo blijkt, dacht en handelde als een geograaf van zijn tijd. Deze studie vindt een aantal punten van overeenkomst tussen het denken van Leopold en dat van de geografen: de interesse voor grote handelsbevorderende projecten, de obsessie voor het plaatsen van kapitaal in hoogtechnologische transportbedrijven, het geloof in de kracht van de economische statistiek, het doorgedreven studiewerk op thema's van de economische geografie. Uit het onderzoek blijkt het systematische karakter

van de intellectuele inspanning van Leopold: via een studieprogramma over expansie en kolonisatie in de jaren 1850-1860; via de ontwikkeling van een doctrine in de jaren 1860-1870 met voortdurende verbeteringen.

In de opbouw van de doctrine springen een aantal elementen in het oog, in de eerste plaats de doelgerichtheid en de methodische werkwijze van Leopold. Hij vatte zijn reizen op als een gesystematiseerde vorm van studie. De eigen reiservaringen werden aangevuld met andere vormen van kennisvergaring: via gesprekken met specialisten en ervaringsdeskundigen, via een eigen documentatienetwerk en via een persoonlijke studiekekring met getalenteerde vorsers.

Dit onderzoek doorprikt het klassieke beeld van het individuele traject in Leopolds denken. Het verlegt het accent naar de leveranciers van ideeën, naar de inspiratiebronnen, naar de wisselwerking en wederzijdse beïnvloeding die tussen de betrokkenen is ontstaan. Het is vooral in de opbouw van het eigen "arsenaal" – het documentatiesysteem over expansie en kolonisatie – dat Leopold steunde op een volwaardig netwerk. Het "arsenaal" werd opgebouwd vanuit de eigen kring van medewerkers. Adrien Goffinet was de spilfiguur in de organisatie van het "arsenaal". Het werd in de jaren 1860 gevoed door een echt studiebureau waarvan A. Brialmont, E. van Bruyssel, J. Lejeune en C.-X. Saintelette de kern vormden. Ze probeerden de publieke opinie te beïnvloeden met positieve standpunten over expansie. Elk lid van het bureau gebruikte zijn eigen netwerken.

*Koningen van de wereld* toont hoe belangrijk geografische en economische literatuur was voor Leopold II. Het boek *Java or How to Manage a Colony* van Money speelde een centrale rol. Leopold II ontwikkelde een koloniale bibliotheek, met daarin o.a. koloniale handboeken, reisverhalen, geografische tijdschriften, rapporten van consuls en diplomaten over de Britse, Franse en Hollandse kolonisatiemodellen, eigen reisdocumentatie en krantenknipsels.

De doctrinevorming was een gefaseerd proces waarin nieuwe elementen bijeenkwamen: verbanden tussen de Belgische defensie en een toekomstige Belgische overzeese expansie, een rechtvaardiging van geweld om commercieel voordelige posities te verkrijgen, pleidooien voor statistisch onderzoek, studies over het nut van strafkolonies, kritieken op de economische stellingen van de School van Manchester, schetsen uit de historische geografie, o.a. over de geprivilegieerde handelscompagnieën. Deze informatie vond zijn weg naar synthetische schetsen die nooit definitief afgewerkt werden.

De troonsbestijging in 1865 was een kentering op het vlak van de doctrinevorming. De oorspronkelijke studiekekring viel uiteen. Leopold trok nieuwe documentaristen aan, vanuit de gezagspositie van het koningschap. E. de Borchgrave en de Nederlandse diplomatieke connectie staafden met

uitvoerige documentatie de inzichten rond het ideaal van het "batig slot". Lambermont en Banning werden eveneens in toenemende mate ingeschakeld. Leopolds opvattingen evolueerden steeds meer naar het praktische terrein. Hij ging de klemtoon leggen op de financiële voorwaarden voor een expansieproject. Aziatische modellen kwamen in de kijker: Nederlands-Indië, Brits-Indië, de Filippijnen. De oude koloniale vormen werden afgezworen. Leopold werkte aan formules die geen staatsinmenging vergden. Hij ontwikkelde een wereldbeeld van grote handelsroutes en kleine operatiebasissen vanwaaruit men controle over de handelsstromen kon uitoefenen. Hij kwam tot nieuwe inzichten rond een universele of internationale maatschappij die men kon belasten met de uitbating van vooral kleine geografische entiteiten of concessies, bijvoorbeeld China, Tonkin, Nieuw-Guinea, Borneo, de Filippijnen. Het uitgangspunt was dat kapitaal een geschikte plek moet vinden om nog meer kapitaal voort te brengen.

Vanuit de studie van de systematische opbouw van de koloniale doctrine en de geografische inspiratiebronnen ben ik de realisaties in Afrika in een ander perspectief gaan bekijken. De wending naar Afrika in 1875 moet worden bestudeerd tegen de brede achtergrond van persoonlijke initiatieven van de koning in Azië. Vanuit een persoonlijk standpunt bekeken, waren de grote rivieren in Midden-Afrika voor de koning immers vergelijkbaar met de grote commerciële routes die hij had gezocht in China. De "wetenschappelijke" stations waren operatiebasissen zoals hij er al tientallen had bedacht voor andere plekken op aarde. De focus op het Afrikaanse continent kwam er doordat een actieve geografische beweging het thema voortdurend in de media en dus onder de aandacht van Leopold wist te brengen.

Het is dan ook de periode waarin Leopold II de geografische beweging ten volle is gaan benutten. Men merkt dezelfde patronen van informatievergarung als in de jaren 1860, met een drang tot het verzamelen van documenten en getuigenissen, en contacten met actoren op het terrein. Vooral de genootschappen in het buitenland speelden nu de rol van informatieleveranciers, in het bijzonder de *Royal Geographical Society*. De documentalisten uit het verleden werden opnieuw ingeschakeld. Banning en Lambermont deden studiewerk voor de Internationale Aardrijkskundige Conferentie. E. de Borchgrave rapporteerde over het aardrijkskundig congres van Parijs. De diplomatie werd eveneens ingeschakeld (Solvyns, Beyens, enz.).

Tegelijk evolueerde de klassieke informatievergarung naar een actief hanteren en zelfs manipuleren van de geografische beweging in de richting van een eerste realisatie van expansionistische dromen. De Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel in 1876 was het hoogtepunt. Het gebeurde ook met de nationale comités van de *Association internationale*

*africaine*. Telkens maakte Leopold II handig gebruik van zijn contactpersonen in de geografische wereld.

De geografische genootschappen in België werden een propaganda-instrument voor de ondernemingen van Leopold II. Dat gebeurde in verschillende vormen. Ze stuurden de opinie van de Belgische elites via publicaties en introduceerden Afrika bij het geleetterde publiek. Ze beklemtoonden de humanitaire rol van de Europeanen t.a.v. van de plaatselijke bevolking. Hun historische geografie rechtvaardigde de strijd tegen de "Arabische slavernij". Voorts stimuleerden ze het proces van verheerlijking van de ontdekkingsreiziger en waren ze steunpilaren in de politieke strijd met Frankrijk en Portugal in de jaren 1880. De geografisch beweging had grote sympathie voor de "internationale" en "neutrale" formule.

Men begrijpt dan ook de meervoudigheid van de titel van deze studie. *Koningen van de wereld* geeft uitdrukking aan het zelfbeeld van zowel Leopold II als de geografen, aan hun hang naar het grootse, hun ongebreideld geloof in de eigen mogelijkheden, hun vertrouwen in de vooruitgang, hun overtuiging dat ze deel uitmaakten van een superieure beschaving op een cruciaal moment in de geschiedenis. Daarbovenop verwijst de titel naar de universele schaal van het denken over overzeese expansie.

Jan Vandersmissen  
Jan.Vandersmissen@ulg.ac.be